

Шиловська О.М.
*Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, м.Київ*

РОЗИТОК У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗДАТНОСТІ ДО САМОПРОЕКТУВАННЯ

Психологічні зміни, що відбуваються в період молодшого шкільного віку, свідчать про широкі можливості розвитку дитини на даному віковому етапі. Протягом цього періоду на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає оточуючий світ і самого себе, особистості, яка набуває власний досвід проживання, переживання, усвідомлення життєвих подій. Саме в даному віковому періоді інтенсивно розвивається самосвідомість. Молодший школяр починає розуміти, що він є індивідуальністю, яка піддається соціальним впливам, тому зобов'язаний вчитися і в процесі учіння змінювати себе. Дитина засвоює знання, ідеї, які існують у суспільстві, систему ціннісних орієнтацій і одночасно систему очікувань соціуму стосовно її поведінки. Разом з тим дитина переживає свою унікальність і прагне ствердитися серед дорослих та однолітків. Як зауважує Р.В.Павленків [1], в молодшому шкільному віці свобода дошкільного дитинства змінюється стосунками залежності і підпорядкування новим правилам життя. Однак саме характер адаптації до цих нових умов правил життя, ставлення до дитини з боку сім'ї, вчителів, однолітків визначають стан і розвиток її особистості.

Однією із визнаних особливостей дорослості є спроможність до індивідуальної осмисленої самопобудови, що передбачає самопроекування, планування, саморозвиток, вміння визначати мету не лише певного виду діяльності, але й життєвих етапів в цілому тощо. Внутрішні передумови перерахованих процесів, на наш погляд, закладаються в молодшому шкільному віці, коли дитина під впливом соціокультурного середовища вчиться усвідомлювати не лише власне «Я», але й події, що відбуваються в її житті.

Актуальність дослідження зумовлена новим підходом до вивчення психологічних особливостей молодшого шкільного віку, в основі якого лежить погляд на особистість як автора власного життя, здатного до саморозвитку в рамках соціокультурного контексту.

Зародження у молодшого школяра стратегій вирішення життєвих ситуацій

Здатність особистості до самопроекування найбільшою мірою проявляється в складних або кризових життєвих ситуаціях, коли, людина, як правило, стоїть перед певним вибором. Ми запропонували дітям четвертого класу описати найскладнішу подію в своєму житті і те, яким чином було знайдено вихід із неї.

Ще раз звернемо увагу на те, що стосовно дітей молодшого шкільного віку зарано говорити про самопроекування, як усвідомлений та спрямований процес. Зарано, на наш погляд, говорити і про авторство, що передбачає створення проекту «Я». Якщо за допомогою дорослого можлива інтерпретація певних життєвих подій, то реінтерпретація можлива в окремих дітей, як правило, з високим рівнем інтелектуального розвитку і лише за умови систематичної розвивальної роботи, побудованої за принципами наративної психології.

Оскільки особистісний проект може втілюватися в різних дискурсивних формах, ми вирішили використати в своїй роботі притчі, як тексти, що створені культурою і в яких зафіксовано соціокультурні норми, різні варіанти особистісного розвитку, схвалені та прийняті суспільством.

Використання притчі було також зумовлено тим, що вони, виконуючи функцію моделювання ситуації, допомагають вчитися за допомогою моделі і дають можливість по-різному інтерпретувати зміст історії, події, що описуються в притчі, та зіставляти цей зміст з власною життєвою ситуацією.

Для роботи ми використовували притчу *«Наберися сміливості – зроби спробу»*.

Якось цар вирішив піддати випробуванню всіх своїх придворних, щоб взнати, хто з них здатний зайняти у його царстві важливу державну посаду. Безліч владних і мудрих чоловіків оточило його.

«О, мудреці, - звернувся до них цар, - маю для вас важке завдання, і мені б хотілося знати, хто може розв'язати його». Він підвів присутніх до таких величезних дверей, яких ще ніхто й ніколи не бачив. «Це найбільші й найважчі двері, які коли-небудь були у моєму царстві. Хто з вас зможе відчинити їх?»- запитав цар.

Одні придворні лише негативно хитали головами. Інші, які вважалися мудрими, розглядали двері ближче, але зізналися, що не можуть їх відкрити. Якщо вже мудрі зізналися у цьому, то й інші погодилися, що це завдання занадто важке. Лише візир підійшов до дверей... [2]

На цьому етапі дітям пропонувалися закінчити притчу. В процесі інтерпретації дитячих розповідей, було виокремлено кілька стратегій розв'язання складних життєвих ситуацій.

Використання маніпулятивних тактик для досягнення мети.

Лише одна людина підійшла до дверей і сказала:

- Треба подумати.

Він думав, думав, думав і нарешті придумав. Він зробив так, щоб двері пахли м'ясом. Багато тварин і людей прибігли туди, разом навалилися на двері, відчуваючи запах м'яса, і відчинили їх. І тепер ця людина стала помічником короля. (дівчинка, 4 клас, 10 років)

Вирішення складних життєвих ситуацій із сторонньою допомогою.

Візір підійшов до дверей і почав розглядати їх. Потім він скликав всіх людей і всі разом вони відкрили ці двері. Цар дав йому обіцяну посаду. (хлопець, 4 клас, 10 років)

При вирішенні життєвих ситуацій переважають дії, а не роздуми.

Візір не роздумував. Він штовхнув двері і вони відчинилися. (хлопець, 4 клас, 10 років)

Пасивність при вирішенні життєвих ситуацій (вирішиться сама по собі)

Він сів біля дверей, посидів, а потім заснув. Через 20 років він прокинувся і двері були відчинені. (хлопець, 4 клас, 9 років)

Необхідність власних зусиль при вирішенні життєвих ситуацій (не все дається відразу).

Лише одна людина підняла руку і сказала: «Я спробую відкрити ці двері.» Він підійшов до дверей, взяв ся за ручку і напружився. Двері почали потроху відчинятися. Спочатку на сантиметр, два, три... І все, двері відчинені. (дівчинка, 4 клас, 10 років)

Він підійшов до дверей і спробував їх відкрити. Відкрив чоловік їх дуже легко, бо це було випробування на сміливість. Його призначили головнокомандуючим. (хлопець, 4 клас, 10 років)

Вирішення життєвих ситуацій в надії отримати схвалення та підтримку з боку оточуючих.

Він почав штовхати двері, але в нього не вийшло. Він узяв драбину та заліз на неї. Взяв інструмент та почав відкривати двері. Це у нього вийшло. Але всі, хто був присутній, не погодилися з ним і сказали, що вони також могли так відкрити. Але цар не послухав їх і сказав: « Ти зрозумів завдання і виконав його! Я призначаю тебе генералом армії.» (хлопець, 4 клас, 10 років)

Вирішення ситуації не зважаючи на перешкоди.

Лише одна людина підійшла до дверей і почала вперто штовхати їх. І коли вона вже зовсім розчарувалася, штовхнула один – останній раз – і... двері відчинилися. Король сказав:

- Навіть я їх ніколи не відчиняв.

- *Це не сила допомогла, я не знаю, як їх відчинив. (дівчинка, 4 клас, 10 років)*

На наступному етапі дослідження, ми поставили за мету дослідити, чи переносить дитина шаблони вирішення життєвих ситуацій, які вона засвоює у соціумі, на розв'язання своїх реальних життєвих проблем. Ми запропонували дітям описати найскладнішу ситуацію, яка трапилася у їхньому житті і те, яким чином дана ситуація була вирішена.

В мене була найкраща подруга. Ми гарно дружили, поки не сталася ця ситуація. Одного вечора мені подзвонила інша подруга і сказала, що в Інтернеті з'явилася моя фотографія і під нею написано, що я «брехуха і зрадниця». Я не повірила у це, але це була правда... Наступного дня я запитала, навіщо вона це зробила, Вона відповіла: як ти вчинила, так і я. Ти ж не запросила мене на свій день народження. Після цього я сказала, що ми більше не дружимо. Вона почала намовляти проти мене

однокласників. Та я продовжувала вести себе так, як завжди, ніби нічого не трапилося. Спокійно спілкувалася з усіма. Однокласники мене підтримали, а з нею почали спілкуватися лише кілька чоловік. (Необхідність власних зусиль при вирішенні життєвих ситуацій (не все дається відразу).

Найскладнішою для мене була ситуація, коли моя улюблена собака померла. Мені було дуже важко. Допоміг тато. Він був поряд зі мною, а через кілька днів приніс мені маленького песика. Я став піклуватися про нього. І взагалі мені багато у чому допомагає тато. Він навчив мене кататися на велосипеді, на роликах, часто допомагає робити уроки. (Вирішення складних життєвих ситуацій із сторонньою допомогою.)

Найскладнішою була ситуація, коли розлучалися мої батьки. Вони багато сварилися. Тато запитував, чи хочу я після розлучення з ним жити, я не міг відповісти. А мама просто мовчала і плакала. Мені було дуже шкода її. Врешті все вирішилося без мене і я живу з мамою і іноді зустрічаюся з татом. (Пасивність при вирішенні життєвих ситуацій (вирішиться сама по собі)

Я дружила з двома подружками. З однією дружу більше, ніж з другою. Одну звати Сабіна, іншу – Каріна. І Каріна завжди хотіла, щоб я з нею дружила більше. Я не могла, бо Сабіна була кращою, вона ніколи не брехала. Сабіну любили і слухали у класі, а Каріну не діже любили. Тому я стала більше дружити з Сабіною. (Вирішення життєвих ситуацій в надії отримати схвалення та підтримку з боку оточуючих.)

У мене була така ситуація. У бабусі в селі за мною зналася велика собака. Ситуація вирішилася так: я перестрибнув через тин і втік. (При вирішенні життєвих ситуацій переважають дії, а не роздуми.)

Рік тому я посварився з найкращим другом. Він дав мені диск з грою, я його віддав, а він сказав, що я його не віддавав. Через місяць він знайшов диск, але навіть не вибачився. Мені це неприємно, але я спілкуюся з ним, тому що думаю, що він міг просто забути про той диск. З ким не буває. Я також буває про щось забуває, не виконую те, що пообіцяв. (Вирішення життєвої ситуації, як прояв власних рис.)

Цікавим виявилось те, що для опису діти обирали ту ситуацію, яка найчастіше відповідала стратегій вирішення життєвих ситуацій, описаних ними у закінченнях притчі. На наш погляд, серед виокремлених стратегій лише дві: «вирішення ситуації, не зважаючи на перешкоди» та «необхідність власних зусиль при вирішенні життєвих ситуацій (не все дається відразу)» можуть зумовлювати розвиток здатності молодшого школяра до самопроекування, адже саме в цих стратегіях відображається певна незалежність дитини від впливу соціуму і розрахунок на власні сили.

Розвиток здатності брати на себе відповідальність за прийняття рішень

Особистість, здатна до самопроекування, це, насамперед, людина, яка здатна брати відповідальність за своє життя на себе. Вона може бути відкритою по відношенню до людей, але в потрібні моменти вона здатна приймати світ як гру, як театр, і успішно виконує різні соціальні ролі – вміє приймати ролі різні за статусом і змістом, але не приймає патологічних ролей, не дозволяє маніпулювати собою.

Багаторічний досвід роботи з дітьми молодшого шкільного віку доводить, що одним з ефективних методів роботи з дитиною даного віку є метод розповідання історій, зокрема, робота з притчею. Зауважимо, що в процесі роботи

з притчами психолог отримує діагностичний матеріал, що часто не можна отримати традиційними методами. Зокрема, рівень залежності дитини від соціального оточення досить складно дослідити виключно традиційними методами. В процесі дослідження ми запропонували дітям закінчити притчу, яка передбачала можливість звільнитися від того, що обмежує, відкрити щось нове у житті, прийняти рішення самостійно.

Нижче ми приводимо текст, який був зачитаний дітям.

«В одного чоловіка у клітці жила пташка. Він доглядав за нею, годував, слухав її спів. Одного разу, вийшовши з дому, він забув закрити дверцята клітки...»

Отримані в процесі дослідження відповіді ми розділили за кількома критеріями: пташка використала можливість і полетіла (відповідь, яку дали 62% опитуваних); пташка полетіла, але потім повернулася до свого господаря (24% дітей), пташка не вилетіла з клітки (14% молодших школярів).

Можна припустити, що діти, пташка яких повернулася до господаря або ж зовсім не вилетіла з клітки, великою мірою залежать від оточення, і радше за все, від сім'ї. І оскільки лише соціальне оточення повністю забезпечує їм почуття безпеки, впевненості та комфорту, у будь-яких своїх планах вони, насамперед, спираються на думку значимих дорослих.

Однак не менше нас зацікавила категорія дітей, пташка яких все ж полетіла. 8% сказали про те, що пташка вилетіла з клітки, однак всі вікна в будинку були зачинені і вона повернулася назад. У даному випадку ми можемо припустити, що у дитини може бути підвищений рівень тривожності, страх перед невідомим і знову ж таки залежність від найближчого оточення, яке, можливо, певним

чином нівелює дитячі страхи. Однак дане припущення потребує подальшого дослідження.

28% дитячих відповідей знову ж таки відображали наявність певних страхів та тривог. Зокрема, діти даної групи говорили про те, що *«пташці було дуже складно, тому що вона до цього ніколи не літала. Однак літати її навчили інші птахи.»* Ми знову ж таки повертаємося до того, що дитина молодшого шкільного віку повністю залежить від соціуму. Щось нове, невідоме у житті пов'язано зі складністю, яку можна здолати за допомогою інших.

Підтвердження нашої думки ми знаходимо і у тому, що 11% опитуваних написали закінчення, в якому відображено повернення пташки до господаря, що пояснювалося різними причинами: *«стало холодно і не було чого їсти»*, *«подумала, що господар дуже сумував за нею»*, *«знайшла собі іншого господаря»* тощо. 6% дітей описували небезпеку, яка чекала на пташку, що насмілилася вилетіти із гнізда.

33% дітей сказали про те, що, вилетівши, пташка знайшла собі нових друзів і була з ними щаслива. Як правило, такі закінчення властиві опитуваним, що досягнули десятирічного віку. Зважаючи на те, що це початок раннього підліткового віку, можна говорити про те, що на зміну значимим дорослим, які багато в чому зумовлюють вибір дитини, приходять однолітки та референтні групи. Таким чином, з однієї залежності від соціального оточення дитина поступово переходить до іншої.

Лише у 15% дітей пташка вилетіла на волю і була щаслива, отримавши свободу і насолоджуючись оточуючою природою. Чи можна припустити, що саме ця категорія дітей є найбільш сензитивною для розвитку здатності до самопроекування? Висновки робити зарано, оскільки на наш погляд, здатність особистості до самопроекування

найбільшою мірою проявляється в складних або кризових життєвих ситуаціях, коли, людина, як правило, стоїть перед певним вибором.

Оскільки розвиток здатності до самопроектування у молодших школярів, на наш погляд, тісно пов'язаний з розвитком здатності брати на себе відповідальність за прийняття рішень, то аналізуючи закінчення дитячих розповідей, ми виокремили кілька рівнів готовності дитини до прийняття рішень:

- неготовність молодшого школяра до самостійного прийняття рішень;
- прийняття рішення виключно за допомогою дорослих;
- прийняття будь-якого рішення пов'язано з уявними труднощами, які дитина малює в своїй уяві;
- прийняття рішення можливе за підтримки друзів;
- прагнення дитини самостійно приймати рішення.

Зрозуміло, що лише прагнення дитини самостійно приймати рішення забезпечує успішний розвиток у молодшого школяра здатності до самопроектування.

Стійкість дитини молодшого шкільного віку до життєвих ситуацій стресового характеру

Ще одним суттєвим чинником, який, на нашу думку, впливає на розвиток здатності дитини до самопроектування є стійкість молодшого школяра до стресу, тобто здатність переборювати стресові ситуації та життєві труднощі.

Щоб дослідити можливі особливості проявів дітей у кризових ситуаціях, ми запропонували закінчити притчу «Рибалка і вогонь» [2]

«Одного разу рибалка із синами відправився ловити рибу. Улов був дуже хороший і до полудня вони збиралися повернутися додому. Але коли вони почали витягати сіть, налетів буревій і берегова лінія зникла з очей.

Тим часом їхній будинок зайнявся і вогонь спалив ущент їхнє житло та все майно.

Коли рибалка із синами вибрався на берег його чекала заплакана дружина, котра відразу розповіла чоловікові і дітям про нещастя. Проте рибалка навіть бровою не повів. Дружина обурилася: «Чоловіче, ми втратили все, що у нас було, а тобі байдуже?!»

Тоді чоловік відповів: ...»

Отримані дитячі відповіді ми розділили за наступними темами: фатальність того, що трапилося; покарання за те, що ловив багато риби; є вихід: продати рибу і заробити на новий дім; головне, що всі живі і ніхто не постраждав; знайдеться людина, яка прихистить нас з дітьми; поживемо у бабусі та дідуся; збудуємо нове житло; головне, що ми всі разом; головне, що в нас є сіть, будемо жити біля моря (в лісі); ми ж багаті, купимо собі ще житло.

Отримані теми ми спробували узагальнити і виокремити стилі реагування дітей на стресові або кризові ситуації:

- кризова ситуація є наслідком певної провини, тому змінити нічого не можливо;
- фатальність кризової ситуації, змінювати яку немає сенсу;
- сподівання в кризовій ситуації на допомогу від сторонньої особи;
- активні перспективні дії, спрямовані на вихід із кризової ситуації;
- пасивні дії в кризовій ситуації, що допомагають вижити;
- суб'єкт знаходиться над кризовою ситуацією, головне – життєві цінності;

- кризова ситуація вирішиться за допомогою матеріального забезпечення.

Враховуючи те, що здатність до самопроекування найбільш проявляється саме у кризові моменти життя людини, можна сказати, що сприйняття таких ситуацій як «фатальних», «покарання за провину», таких «що вирішуються за допомогою фінансів чи чистієї допомоги» закриває простір для самопроекування особистості.

Таким чином, серед особистих чинників, які зумовлюють розвиток здатності молодшого школяра до самопроекування, ми виокремили наступні:

- готовність до прийняття рішень;
- стійкість дитини до стресових ситуацій;
- вирішення проблемних життєвих ситуацій власними силами.

Наостанок зауважимо, що не більше 15 % дітей молодшого шкільного віку потенційно готові до розвитку здатності до самопроекування. Цей факт зумовлює необхідність розроблення психологічно обґрунтованих технологій, спрямованих на розвиток у молодших школярів здатності до проектування власного життя та власної особистості.

Список використаних джерел

1. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : моногр. / Р. В. Павелків. - Рівне : Волин. береги, 2004. - 247 с.
 2. Притчи. Библейские. Христианские. Еврейские /Под ред. Н.Е.Фомина. – Харьков: Фолио, 2010.-221с.
- Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.